

Book Review // Nirxandina Pirtûkan

Erdnîgarîya Kurdistanê-1 Agirî

Abdurrahman Önen, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2021, İstanbul, 182 rûpel, 978-605-9073-44

Bilal KAĞA*

Article Type: Book Review // Nirxandina Pirtûkan

Received // Hatîn: 15.03.2025

Accepted // Pejirandin: 16.04.2025

Published // Weşandin: 30.04.2025

Pages // Rûpel: 180-185

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Citation/Atîf: Kağa, Bilal, Nirxandina Pirtûkan, Erdnîgarîya Kurdistanê-1 Agirî, 2025, 12, r. 180-185

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website
// Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.

Kurte

Nirxandin û danasîna materyalên zanistî di çarçoveya rêbazên lêkolînên zanistî de, bi taybetî di warên wekî erdnîgarîyê (geography) de, giringiya xwe bi awayekî zelal nîşan dide. Zanistên wekî erdnîgarîyê, ku agahiyên xwe ji çavkaniyên xwezayî û civakî bidest dixin, xwedî rêbazên lêkolînê yê taybet in. Ev rêbaz ne tenê ji bo berhemên zanistî bi rêk û pêk û rastbinî peyda dikin, lê di heman demê de ji bo pêşvebirina zanistê û zêdekirina têgihiştinê jî alîkar in. Armanca vê xebatê, nirxandin û danasîna berhema bi navê *Erdnîgarîya Kurdistanê-1 Agirî* ya Abdurrahman Önen e, ku bi şewazeke akademîk û li gorî standardên lêkolînên zanistî û erdnîgarîyê hatiye amadekirin. Herçend di vê berhemê de hin kêmanî û xeletî ji aliyê rêbazî û naverokî ve hebin jî, ji ber kêmbûna lêkolînên erdnîgarîyê yê bi zimanê kurdî giringiya wê zêdetir dibe. Ev berhem, ne tenê ji bo xwendevanên kurd, lê ji bo zanyaran jî, çavkaniyeke giring pêşkêş dike. Bi kurtasî, nirxandina vê berhemê, ne tenê ji bo nirxandina naverok û rêbazên wê, lê ji bo nîşandana giringiya lêkolînên zanistî yê bi zimanê kurdî jî bûye. Ev xebat, di heman demê de, nîşan dide ku divê li ser zanistên wekî erdnîgarîyê bêtir bê xebitîn û lêkolînên nûjen bîn pêşveixin, bi taybetî bi zimanê kurdî, da ku zanist li gel çanda herêmî re bibe yek û pêşveçûna her du alîyan peyda bike.

Kilîtbêje: Erdnîgarî, Erdnîgarîya Kurdistanê, Abdurrahman Onen, Agirî

Abstract

The evaluation of scientific materials clearly demonstrates its importance in the context of scientific research methods, particularly in areas such as geography. Sciences such as geography, that obtain information from natural and social sources, have specific research methods. These methods not only provide regular and accurate scientific products, but also help to advance science and increase understanding. The purpose of this work is to evaluate the book entitled *Geography of Kurdistan-1 Agri* by Abdurrahman Önen, which has been prepared academically and in accordance with the standards of scientific and geographical research. Although there are some deficiencies and mistakes in the book in terms of method and content, its importance increases due to the lack of geography studies in the Kurdish language. This book provides an important resource not only for Kurdish readers, but also for scientists working on the geography of the region. In short, the evaluation of this book has been not only to evaluate its content and methods, but also to demonstrate the importance of scientific research in the Kurdish language. This work, at the same time, shows that more sciences such as geography should be worked on and modern research should be developed, particularly in the Kurdish language, so that science can unite with local culture and provide development on both sides

Keywords: Geography, Geography of Kurdistan, Abdurrahman Onen, Agri

* Xwendekarê Masterê, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî, Beşa Ziman û Çanda Kurdî
bilalkagaa@mail.com, <https://orcid.org/0009-0005-9166-4367> ///
MA Student, Mardin Artuklu University, Institute of Living Languages, Department of Kurdish Language and Culture, bilalkagaa@mail.com, <https://orcid.org/0009-0005-9166-4367>

Özet

Bilimsel materyallerin, bilimsel araştırmalar ışığında değerlendirilmesinin ve tanıtılmasının önemi, coğrafya bilimi açısından da açıktır. Coğrafya gibi bilgi kaynağını doğa ve toplumdan elde eden bir bilim için kendine ait araştırma yöntemleri mevcuttur. Bu yöntemler sadece intizamlı ve doğrucu bilimsel kaynaklar için değil, aynı zamanda bilim ve bilinç süreçlerinin ilerletilmesi adına da kullanılır. Bu çalışmanın amacı Abdurrahman Önen'in bilimsel bir üslup, bilimsel ve coğrafi araştırma yöntemleri göz ardı edilmeden yazılmış olan Kürdistan Coğrafyası-1 Ağrı adlı eserinin değerlendirilmesidir. Bu eser içerik ve yöntem olarak yanlışlar ve eksiklikler barındırsa da kürçe dilinde coğrafya çalışmalarının azlığı nedeniyle önemi artmaktadır. Bu eser sadece Kürçe okurlar için değil, aynı zamanda belirtilen bölgenin coğrafyası üzerine çalışma yürüten araştırmacılar için de önemli bir kaynak niteliğindedir. Özcesi, bu eserin değerlendirilmesinde amaç sadece içerik ve yöntem üzerinde bir değerlendirme olmayıp, aynı zamanda kürçe araştırmalarının önemini de vurgulamaktır. Bu çalışma aynı zamanda bilimin bölge kültürü ile birlikte ilerlemesini elde etmek adına; özellikle kürçe dilinde coğrafya araştırmalarını öne çıkarmak, teşvik etmek, modern araştırma yöntemlerini iletmeektir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, Kürdistan Coğrafyası, Abdurrahman Önen, Ağrı

DESTPÊK

Di destpêka mirovahiyê da motîvasyona mayîna li dinyayê, berê mirovan daye nasîna derdora xwe. Ji bo ewlehî û xweparastinê mirovên ewilîn neçar mane ku kişwêrê, axê, daristan û florayê, hîdrografyayê, dirûvên erdê û faûnayê; bi giştî xwezayê baş bizanin. Pêşî ji ber pêdivî û mecbûriyetan mirov derdora xwe kifş kirine. Helbet dumahîkê agahiyên hatine bidestxistin di bin ban û navê erdnîgarîyê (geography) de bûne zanistekî birêkûpêk.

Îro mirov bi saya pêşketina zanista erdnîgarîyê, ji ekvadorê hetanî cemseran, ji benda behran hetanî bilindtirîn lûtkeyên çiyayan xwedî agahî ne. Li ser taybetiyên erdnîgarîya gelek deverên dinyayê berhem, nexşe, gotar, wêne û materyalên din li ber destê mirovan hene. Li ser erdnîgarîya Kurdistanê jî xebatin hene hatine pêkanîn. Yek ji wan rêzexebehatên Abdurrahman Önen ên li ser Erdnîgarîya Kurdistanê ye. Di vê xebata xwe de em dê ji nav wan rêzeberheman pirtûka ewila bi navê *Erdnîgarîya Kurdistanê-1 Agirî* bidin nasîn û wê li gor rêbazên nivîsîna berhemên erdnîgarîyê ve binirxînin. Önen di vê berhemê da li ser jeomorfolojî, klîmatolojî, hîdrolojî, demografî, çandê û agahiyên din yê di derbara erdnîgarîya herêma Agiriyê dide. Taybetiyeke berhemê jî, ihtîwaya navên kurdiya kurmancî yê hemî cihûwarên derdora Agiriyê ne.

Naverok û Ravekirina Berhama Erdnîgarîya Kurdistanê-1 Agirî

Di pirtûka Erdnîgarîya Kurdistanê-1 Agiriyê da, di beşa kurtejiyanê ya bi serenava ‘Abdurrahman Önen’ de ev tene gotin: “*Mamosteyê Erdnîgarîyê Abdurrahman Önen, ji navçeya Dêrika Çiyayê Mazî ya Mêrdînê ye. Di sala 1954an da hatiye dinyayê. Dibistana seretayî û navendî li Dêrikê, ya amadehiyê li Mêrdînê xwendiyê. Piştî ji beşa Erdnîgarîyê ya Zanîngeha Stenbolê mezûn bûye; li Stenbolê û Mêrdînê mamostetiya erdnîgarîyê û mamostetiya kurdiya kurmancî kiriye*” (Önen, 2020: 4)

Berhemên wî:

1-Önen, A.(2008). *Ferhenga Erdnîgarîyê* (2008). İstanbul: W. Dozê,

2-Önen, A. (2020). *Erdnîgarîya Kurdistanê-1 Agirî*. İstanbul: W. İsmail Beşikçi

3- Önen, A.(2021). *Erdnîgarîya Kurdistanê-2 Wan*. İstanbul: W. İsmail Beşikçi

4-Önen, A.(2023) *Erdnîgarîya Kurdistanê-3 Mûş* . İstanbul: W. İsmail Beşikçi

5-Önen, A.(2023) *Erdnîgariya Kurdistanê-4 Bîdlîs* . İstanbul: W. İsmail Beşikçi

Önen dîsa di berhema Erdnîgariya Kurdistanê-1 Agiriyê, di beşa kurtejiyanê ya bi serenava ‘Abdurrahman Önen’ de destnîşan dike ku ji bilî Erdnîgariya Agirî, Wanê, Mûşê û Bedlîsê; li ser Erdnîgariya Çewligê, Mêrdînê û Amedê jî lêkolîn û berhemên wî temam bûne, lê çap nebûne: “*Ji xeynî vê pirtûkê, pirtûkên wî yên li ser erdnîgariya Wan, Bedlîs, Çewlig, Mêrdîn û Amedê jî ji bo çapê amade ne*” (Önen, 2020, 4). Pirtûka wî ya li ser Mûşê ku di 2023an de çap bûye di vê beşê da derbas nabe. Ji rêzepirtûkên Erdnîgariya Kurdistanê 4 jê çap bûne. *Erdnîgariya Kurdistanê-2 Wan* di 2021an de, *Erdnîgariya Kurdistanê-3 Bedlîs* di 2023an de û *Erdnîgariya Kurdistanê-4 Mûş* jî di 2023an de ji Weşanxaneya İsmail Beşikçi derçûyî ne.

Erdnîgariya Kurdistanê-1 Agirî bi serenava “Abdurrahman Önen” ku jiyan û xebatên nivîskar Abdurrahman Önen di hewîne destpê dike. Navêrok ji 11 beşan pêk tê. Di hemî beşan da ligel navên Kurdî yên şûnwarên ceografîk, yên bi tirkî jî di nava kêvanekê da hatine dayîn.

Di beşa Erdnîgarî û Herêma Agiriyê de, şûngeha Agiriyê tê diyarkirin. Her wiha nexşeyeka fizikî ya Agiriyê jî di vê beşê da heye. Di vê nexşeyê da û di tevî nexşeyên berhemê da navên niştecihan û deverên ceografîk bi kurdî ne. Lejantekî ku nexşeyan rave dike, pîvank û îşareta beraliyê jî li ser hemî nexşeyan hene. Wekî din tabloyên ku hejmarên nifûs, rûber, gund û mezrayên Agiriyê jî nîşan didin hene.

Di beşa Çiyayên Agiriyê de, agahiyên di der barê gund û cihnişînên din, çem, kort, daristan, gir û newalên derdorên çiyayan ligel teswîr û raveyan cih girtine. Etîmolojî û çîrokên navên çiyayan jî di vê beşê da hene. Gotinên straneka dengbêjiyê ya bi navê “*Wey Lo*” (rpl. 29-30), ku behsa çiyayê Agiriyê dike û gotinên kilama “*Sîpanê Xelatê*” (rpl. 35) ku behsa çiyayê Sîpanê dike, di vê beşê da hene. Agahî, bi wêneyên çiyayan hatine piştrastkirin.

Di beşa Deştên Agiriyê da, şûngehên deştan, sînorên wan û hêmanên ceografîk yên van deştan hatine ravekirin. *Deşta Bazîdê, Zêdka, Deşta Panosê* bi sê nexşeyan hatine ravekirin.

Di beşa Golên Agiriyê da, navên van golên li herêmê, lokasyon, bilindahî, kûrahî, firehî, qadên golan, taybetiyên pêkhatinên wan, çem û kaniyên bi golan ve girêdayî hatine ravekirin. Di der barê *Gola Kuştiya, Gola Qasim Axa, Gola Qulînga, Sazê Qerebalixê, Sazê Qijik, Gola Teyran* da agahî û rave hene. Wêneyên golan hatine dayîn.

Di beşa Çemên Agiriyê da, cihê destpêkê çeman, îstîqametên wan û dirêjahiya çeman, çemên talî ku xwe berdidine çemên sereke hatine ravekirin û destnîşankirin. Di vê beşê da, di der barê *Çemê Mûradê* da, ku çemê herî mezin yê herêmê ye û hemî çemên talî yên lê zêde dibin û li ser *Çemê Çetelê* agahî hene. Ji bo ravekirinê wêne û nexşe jî hatine bikaranîn. Bi serenava Xalo, Çemê Çetelê (Kawis Axa) gotinên kilama *Çemê Çetelê* (rpl. 45) û nivîseke li ser vê kilamê (rpl. 48) jî di vê beşê da cihê xwe girtiye.

Di beşa Germavên Agiriyê da, şûngehên germavan ku zêdetir li dora navçeya Gîhadînê ne, mîneralên wan û germahiyên wan hatine destnîşankirin. Wêneyekî germavan jî di vê beşê da heye. Wekî agahiyêke pêwîst dereceyên germavan di pirtûka Erdnîgariya Kurdistanê-1 Agirî heye.

Di beşa Navçeyên Agiriyê da, di der barê navçeyên Agiriyê da agahiyên berfireh yên ceografîk hene. Nexşeyên fizikî yên li ser Agiriyê, navçeyên wê û dirûvên rûyê dinyayê yên

derdora Agiriyê rawestî ne, hene. Ev beşa berfireh li ser herêm, newal, çiya, çem, bendav, nifûs, navên gund û mezra heta meheleyan, agahiyên hûrgilî bi rêya wêne, tablo û grafîkan dide. Navên hemî mezre, gund, tax û navçeyan bi kurdî û tirkî, bi rêya tabloyan hatine dayîn. Di vê beşê da agahiyên ceografîk di der barê Navenda Agiriyê, Avakevirê, Bazîdê, Dutaxê, Gîhadînê, Panosê, Xamûrê û Zêdkayê da hatine dayîn.

Di berhema *Erdnîgariya Kurdistanê-1 Agirî* da gelek agahiyên erdnîgariyê bi hûrgilî û berbelav hatine dayîn. Navên mezre, gund, navçe û navendan; tabloyên nifûsê yên gund û navçeyan; daneyên dirûvên rûyê dinyayê; nexşe, grafîk, tablo û wêneyên cîhûwarên Agiriyê û Wanê rê nadin ku em bêjin ew ne berhemên zanistî ne. Bidestxistina van agahiyan dibe ku li gorî rebazên lêkolînê yên erdnîgariyê bin jî; lê ji ber tunebûna beşa rêbazên lêkolînê, em nizanin ev agahî çewa hatine bidestxistin.

Di beşa Tekstan de 8 metin hene.

- Metina 1ê gotinên kilamekî dengbêjiyê ye.
- Metina 2an çîrokeka Ahmet Aras e.
- Metina 3an gotareke Rohat Alakom e.
- Metina 4an gotareke Nihat Öner e.
- Metina 5an li ser Gundê Qopiza Jorîn vegotinên Ömer Delikaya dihevwîne.
- Metina 6an nivîseke dîrokî ya Mahmut Begik e ku li ser Şêx Evdirrehman e.
- Metina 7an nivîseke geştîyariyê ya Veysel Çamlıbel e.
- Metina 8an gotareke Umîd Demîrhan ya li ser gundê Noreşînê ye.

Wekî hatine ravekirin, di beşa tekstan da nivîsên ji qadên cûda yên bi erdnîgarî û Agiriyê re tekildar ku berê hatine weşandin, cih digirin.

Di beşa Ferhengê da, têgihên erdnîgariyê hatine ravekirin, yan jî muqabelê wan yên Kurdî hatine dayîn. Di nava kêvanekê da tirkîya têgihan jî hatine parvekirin.

Di beşa Çavkaniyê da, cih daye 34 çavkaniyan. Çavkaniyên Tirkî bir zimanê tirkî, yên Kurdî jî bi zimanê Kurdî hatine dayîn. 16 çavkanî bi tirkî, 18 bi kurdî ne. Di nav çavkaniyan da pirtûk, gotar, kovar û pexşanên çandî hene. Di berhemê da beşa Îndeksê jî heye.

Encam

Nivîskar Abdurrahman Önen, li herêma Agiriyê gavbigav geriyaye û berhema bi navê *Erdnîgariya Kurdistanê-1 Agiriyê* nivîsiye. Di vê berhemê da gelek agahiyên Erdnîgariyê bi hûrgilî hatine dayîn. Navên mezre, gund, navçe û navendan; tabloyên nifûsê yên gund û navçeyan; daneyên dirûvên rûyê dinyayê, çem, bendav û gelek agahiyên dîtir yên cografîk bi nexşe, tablo, grafîk û wêneyên cîhûwarên Agiriyê hatine piştrastkirin. Ev yek rê nade ku em bêjin ew berhem ne zanistî ye.

Lê hindek agahî û daneyên şaş, xeletiyên sînorkirinê, şaşiyên şiklî û naverokî yên di tablo, grafîk, wêne û nexşeyan da, şeweya sêbjektîfî û hebûna beşên hûnerî, qelsiya rêbazê û di berhemê da tê dîtin. Di heman demê da di berhemê da beşekî li ser rêbazê nayê dîtin.

Ev yek nayê wê wateyê ku berhem ne berhemekî zanistî ye. Bi taybetî agahiyên li ser dirûvên rûyê erdê, hîdrografyayê, nifûsê hetanî navên cihûwaran yên bi kurdî-tirkî ji bo lêkolînên li ser Erdnîgariya Kurdistanê giringiya vê berhemê derdixe pêş. Bi taybetî ji bo lêkolînên li ser navên cihênîşinan û deverên erdnîgariyê berhemekî kêrhatî ye. Heke em bi sedan navên cihûwaran û bi sedan agahiyên erdnîgariyê yên di berheman da cih girtine bidine ber çavên xwe, girîngî û mezinbûna lêkolînê; yanî berhema *Erdnîgariya Kurdistanê-1 Agirîyê* dê baştir were fahmkirin.

ÇAVKANÎ / REFERENCES

Önen, A. (2008) *Ferhenga Erdnîgariyê Kurdî Tirkî Frensî Almanî Îngilizî*, Weşanxaneya Dozê: Stenbol.

Önen, A. (2020). *Erdnîgariya Kurdistanê-1 Agirî*, Weşanxaneya ÎBV: Stenbol.

Önen, A. (2021). *Erdnîgariya Kurdistanê-2 Wan*, Weşanxaneyê IBV: Stenbol.

Yıldırım, C. (1996). *Bilim Felsefesi* (5. Basım). Remzi Kitapevi: İstanbul.

Uzun A, (Erişim Tarihi 4 Ağustos 2023). Dr. Ali Uzun Ders Notları, Link: <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/serkan.gurgoze/64129/Co%C4%9Frafya%20Ara%C5%9Ft%C4%B1rma%20Y%C3%B6ntemleri.pdf>

